

Tiibeti suur minevik ja habras olevik

Andres Herkel (RiTo 17), Riigikogu liige, Isamaa ja Res Publica Liit

Mart Nutt (RiTo 9), Riigikogu liige, Isamaa ja Res Publica Liit

Hiina on arvestanud olümpiamängude kui eduka enesetutvustuse projektiga, kuid Tiibetile ja inimõigustele osutatud tähelepanu näitab, et nüüdismaailm nii lihtsa propagandaga ei lepi.

Tiibetist kõneldakse mõnikord palju, aeg-ajalt ümbritseb teda vaikus. Unikaalne budistlik kultuur on köitnud filosoofe, orientaliste, ka lihtsalt Idamaade huvilisi ja elu mõtte otsijaid. Kuigi Tiibeti kultuuri sügavustesse tungivad vaid vähesed õhtumaalased, on selle mõju lääne mõttevooludele märkimisväärne. Võib isegi öelda, et ükski teine väikesearvuline rahvas pole oma kultuuriga läänes nii suurt huvi äratanud. Mõnikord väidetakse, et Tiibetis elab edasi budistlik kultuur, mis I aastatuhande keskpaiku õitses Indias. Indias ei saanud aga budism kunagi nii üldiseks ja rahvuslikuks usundiks nagu Tiibetis. Tiibet võttis India mahajaana budismi küll autentselt üle ja paljud olulised tekstid on alles ainult tiibeti tõlgetes, kuid ka Tiibetis on budism alati olnud arenev ja uuenev kultuurinähtus.

Teine teema, mis meeli köidab, on Tiibeti poliitiline saatus. Aasia rahvaste kohta võrdlemisi väikesearvulisel, kuid suurel territooriumil hõredalt paikneval rahval on omalaadne ja keeruline ajalugu. See sisaldab vanu riikluse juuri ja kloostritraditsiooniga läbipõimunud mungaaristokraatiat, mis pole võrreldav ei Euroopa seisusliku ega India kastihiskonnaga. Ka tiibetlaste võitlus iseseisvuse ja riikluse säilimise eest on olnud pidev, päris kindlalt pole nad end suurte naabrite vahel tunda saanud.

Kuigi Tiibetit on traditsiooniliselt peetud suletud ühiskonnaks, kelle vabatahtlik isolatsioon on nad muust maailmast ära lõiganud, on naaberriikidega suhtlemine ja vastastikune sõltuvus olnud tunnetatav kogu ajaloo vältel.

Tiibet ja maailm

Budism, nagu osutasime, ei sündinud Tiibetis, vaid liikus sinna loodest ja lõunast, tõrjudes tagaplaanile varasema böni-usundi. Tiibeti tsentraliseeritud riigi tekkimine kuningas Songtsen Gampo juhtimisel (7. sajandil) ja budismi taandumine Indiast tegid Tiibetist olulise budismikeskuse. Ent rahumeelsel Tiibetil on olnud ka imperialistlikke ambitsioone, 763. aastal langes tiibetlaste võimu alla koguni Hiina tolleaegne pealinn Xian. Hiinaga ongi Tiibetil kõige rohkem probleeme olnud. Suured ja võimsad riigid on ikka olnud ohuks väiksematele naabritele ning nii on ka Tiibeti võitlus iseseisvuse eest toimunud eeskätt Hiinaga.

Teine rahvas, kellega kokkupuude on avaldanud suurt mõju kogu maailmale, on mongolid. Hubilai-khaan tegi tiibetlastest küll oma vasallid, kuid ülemvõim asendus kiiresti koostööga ning mongolitest said Põhja- ja Kesk-Aasias budismi suurimad levitajad. Ka dalai-laama tiitel on pärit Mongoli khaanilt Altan tšaganilt, kes 1578. aastal andis selle gelukpa koolkonna pealaamale Sönam Gjatsole. Traditsiooni järgi loetakse Sönam Gjatsod kolmandaks dalai-laamaks. Kultuuriline lähedus on tiibetlastel aga alati suundunud lõunasse – Nepali, Bhutani, Sikkimi ja India suunas.

Viimaseil sajandil on Tiibet olnud Hiinast nominaalses vasallsõltuvuses. Hiina valitsejad üritasid kogu 18. ja 19. sajandi vältel Tiibetit tagajärjetult sõjaliselt alistada. Saavutati üksnes kompromiss, et dalai-laama tunnustas Hiina keisri süseräänsust, kuid mitte Tiibeti kuulumist Hiina koosseisu. *De facto* säilitas Tiibet kuni 1949. aastani sõltumatuse. Seda seisukohta ei jaga Hiina Rahvavabariik, kelle väitel on Tiibet 1793. aastast alates Hiina provintsi ja lahutamatu osa ning Tiibeti autonoomia on Hiina siseasi. Seega võib kindlalt

väita, et Tiibet ei ole kunagi olnud sõltumatu Hiina armust, vaid üksnes tema jõuetusest Tiibetit alistada.

Tiibeti sõltumatust ei ole kippunud tunnustama ka lääneriigid. Tegelikult ei olnud see teema 20. sajandi alguseni kuigi aktuaalne. Tiibet eksisteeris isoleeritud riigina nii või teisiti, ametlikke suhteid lääneriikidega ei olnud loodud, sest nende järele ei olnud vajadust.

20. sajandil, kui diplomaatiline tava hakkas tungima ka lääneriikide ja Hiina suhetesse, kujundas lääs oma arusaamad Hiina nägemusest lähtudes. 1907. aasta Briti-Vene lepinguga keelati Tiibetil Hiina vahendusega välismaailmaga suhelda, millega rõhutati Tiibeti kuuluvust Hiina jurisdiktsiooni alla.

Ei öelda oleks olnud ebamugav

1911. aastal tabas Hiinat nn Xinhai (ehk valge sea aasta) revolutsioon, millega kukutati Qingi dünastia ja Hiina kuulutati vabariigiks. Revolutsioon võimaldas mitmel omariiklust taotleval piirkonnal Hiinast lahku lüüa. Venemaa kaasabil eraldusid Tannu-Tuva ja Mongoolia. Oma jõududega kuulutas 1913. aastal Tiibeti iseseisvuse välja ka dalai-laama. Riigikorra muutus ei mõjutanud Hiina valitsuse suhtumist Tiibetisse ning tema iseseisvust ei tunnustatud. 1914. aastal toimunud Simla konverents andis osale Tiibetist (Välis-Tiibetile) küll ulatusliku autonoomia, kuid ei tunnustanud Tiibeti iseseisvust. Pärast Esimest maailmasõda, kui tekkis Rahvasteliit ja mitmed sõja tagajärjel tekkinud uued riigid sellesse organisatsiooni kaasati, ei teinud Tiibet katsetki Rahvasteliiduga ühineda, kartes sel teel oma isolatsioonimipositsioonist liigseid järeleandmisi teha. Muidugi ei või teada, kas Tiibet oleks sinna vastu Hiina tahtmist pääsenud, kuid Rahvasteliidul oluks ebamugav ka ei öelda ning Tiibeti rahvusvaheline positsioon oleks tulevikus olnud tugevam.

Tiibeti-Hiina suhetest 1920. ja 1930. aastatel ei ole palju räägitud, kuid need olid kõike muud kui rahumeelsed. Erinevad Hiina valitsused (neid vahetus päris mitu ja omavahel olid nad sageli kodusõjas) tegid mitu korda jõupingutusi Tiibeti sõjaliseks alistamiseks, kuid said peaaegu kõikidel juhtudel lüüa.

Pärast Teist maailmasõda avanes veel kord tilluke aken, mis oleks võinud Tiibeti tunnustatud riikide perre tuua. Hiina oli sõjas Jaapani vastu kurnatud ning 1945. aastal algas uus ja ränk kodusõda, kui kommunistid Mao Zedongi juhtimisel alustasid mässu Guomindangi valitsuse vastu. 14. augustil 1947 korraldas oma iseseisvumise künnisele jõudnud India Rahvuskongressi ja Jawaharlal Nehru eestvõtmisel Aasia suhete konverentsi. Tiibet osales seal omaette delegatsiooniga ja Tiibeti lipp lehvis Hiina protestidest hoolimata koos teiste osalejate lippudega. Tiibeti välisdelegatsioone võõrustati mitmes riigis kui iseseisva riigi delegatsioone. Seda tegi silmatorkavalt isegi Suurbritannia. Ameerika Ühendriikides, kus Hiinat peeti lähimaks liitlaseks, oli suhtumine mõnevõrra reserveeritum. Mitmes riigis avati jõudsalt Tiibeti kaubandusesindusi ning Tiibeti passi tunnustati kui rahvusvahelist reisidokumenti. Kummati ei avanud kõik see uksi Tiibeti tunnustamisele.

Surve all sõlmitud leping

Tiibeti vastuvõtmist ÜRO-sse ei hakatud arutama põhjendusega, et NSV Liit ja Hiina paneksid sellele veto. Kui 1948. aastal viis Hiina oma väed Tiibeti piirile ja Tiibet palus maailma riikidelt abi, siis lääs ei reageerinud. Soovitati pidada Hiinaga läbirääkimisi, lähtudes 1914. aasta Simla konventsioonist Suurbritannia, Hiina ja Tiibeti vahel. 1949. aastal viis Hiina oma väed Tiibetisse, ÜRO keeldus Tiibeti küsimust arutamast. Samal ajal oli vallandunud Korea sõda, kuhu Hiina saatis kommunistide poolel ja ÜRO vastu oma "vabatahtlikke". Märkimisväärne roll oli siin "Aasia rahvaste vabaduse eest võitlejal" noorel Indial, kes mitte ainult ei keeldunud Tiibetit toetamast, vaid veenis ka USA-d mitte

sekkuma. Peaminister Nehru toonast rolli on hiljem seletatud Delhi ÜRO-saadiku mõjuga, aga ka naiivse lootusega, et rahumeelsed kõnelused Tiibeti ja Hiina RV vahel on võimalikud. Tegelikult kirjutas Tiibet surve all alla lepingule, mida Hiina on tõlgendanud kui vabatahtlikku Hiina koosseisu kuulumist.

Kommunismi ehitamine Tiibetis andis selge signaali kavatsusest Tiibeti kultuur ja järkjärgult ka rahvas välja suretada. Lokaalne vastupanu koondus 1959. aastaks ulatuslikuks ülestõusuks, mis veriselt maha suruti.

XIV dalai-laama Tendzin Gjatso põgenes Indiasse, kus sellest ajast alates on tegutsenud Tiibeti pagulasvalitsus. 1965. aastal tükeldas Hiina Tiibeti, nii et uude "Tiibeti autonoomsesse piirkonda" jäi umbes pool Tiibeti territooriumist ja vaid viiendik tiibetlastest. Ulatusliku hiinlaste sisserände tulemusena on tiibetlased oma ajaloolisel kodumaal nüüdseks jäänud vähemuseks.

Dalai-laama on teinud mitmeid kompromissettepanekuid Tiibeti probleemi lahendamiseks. Kui Deng Xiaoping 1979. aastal ütles, et Tiibeti küsimuses võib läbi rääkida kõigest peale täieliku iseseisvuse, siis sealtpeale on dalai-laama aluseks võtnud budismi põhimõtteist lähtuva Keskmise Tee ja küsinud üksnes autonoomiat. Muu hulgas andis dalai-laama 1988. aastal Euroopa Parlamendis kinnituse, et ta loobub Hiinast eraldumise taotlemisest ja lepib ulatusliku omavalitsusega. Hiina ei ole siiani soovinud dalai-laamaga sisulist dialoogi.

Ohustatud Tiibet

Tavaliselt on Hiina RV oma kultuuri revolutsiooni ajal toime pandud jõhkrusi vabandanud sellega, et see oli kompartei viga ja tegelikult kannatas kogu Hiina. Midagi üksnes Tiibeti vastu suunatud ei maksvat 1960. ja 1970. aastate hävitustöös näha. Silmas tuleb pidada aga seda, et tegelikult algas tiibetlaste tagakiusamine juba 1949. aastal, kui Hiina väed ülekaalukalt sisse tulid. Tiibeti kultuuri identiteet on üheselt seotud budismiga, aga just usu väljajuurimine oli Hiina keskviimu peamine eesmärk Tiibetis.

Tiibeti eksilvalitsuse allikad kordavad kogu Hiina okupatsioonaja iseloomustamiseks kahte jube dat arvu: 1,2 miljonit hukkunut ja enam kui 6200 suletud kloostrit.

"Kommunismi musta raamatu" Hiina-osa autor Margolin peab hukkunute arvu küll pisut ülepaistatuks, kuid sedastab: "Proportsionaalselt oli Tiibetis vägivaldse surma juhtumeid kahtlemata rohkem kui kusagil mujal Hiina riigi piires."

Kui Deng Xiaopingi aeg tõi Tiibetile esialgu pisut lootust, siis 1980. aastate keskel sai hoo sisse sihiteadlik kolonisatsioon. See viis ulatuslike munkade rahutusteni kümnendi lõpus. Järgmised sama suured rahutused puhkesid alles tänavu märtsis seoses Tiibeti ülestõusu 49. aastapäevaga. Kahtlemata on sel taustal suur roll ka olümpiamängude toimumisel Pekingis. Tiibetlased tajuvad, et neil on maailma tähelepanu ja nad püüavad sellest maksimumi võtta. Aga nende olukord on ka tegelikult väga hull. Tiibeti avamine Hiinale hiljuti valminud Suure Lääneraudteega on toonud uue kolonistide laine. Sellega kaasnev kultuuriline ja hariduslik šovinism püstitab tiibetlastele eksistentsi küsimuse: olla või mitte olla?

Hiina arusaam õigusest ja kultuurist on väga enesekeskne, seega pole tiibetlastel oma alistajailt mõistmist oodata. Põlise arusaama järgi on Hiina Keskmaa, millele pole taeva all võrdväärset ning erinevalt nüüdisaegsest läänest ei osata selle mõtteskeemi tõttu näha ka Tiibeti kultuuri väärtust ja unikaalsust. Kommunistlik ideoloogia on seda üleolekukuvandit ainult süvendanud.

Munkade asemel otsustab kompartei

Kõige enam püüab Hiina RV oma kontrolli alla saada Tiibeti usuelu. Eelmisel aastal rakendati kaks piiravat seadust. Esiteks allutati usuasjade korraldus täielikult täitevvõimule. Selle alusel on kloostrite juurde moodustatud nn demokraatliku juhtimise

komiteed, kelle ülesanne on võim tõsibudistidelt ära võtta. Lisaks käib metoodiline ümberkasvatamine. Ühe Indiasse Dharamsalasse põgenenud noore munga tunnistuse kohaselt tuleb Lhasa Usuasjade Büroost iga kuu paarkümmend inimest kuulsasse Drepungi kloostrisse koolitust läbi viima.

Koolitus algab sissejuhatava protokolliga, milles tuleb dalai-laama usujuhina maha salata, väljendada vastuseisu separatistlikele rühmitustele ning kinnitada ustavust Hiina RV-le, mille võõrandamatu osa on Tiibet. Piiratakse traditsiooniliste usupühade tähistamist, nagu Tiibeti uusaasta, Buddha sünnipäev, ka dalai-laama ja pantšen-laama sünnipäevad. Kloostrite külastamine ja pühaesemete kandmine võib kergesti saada koolist väljaheitmise põhjuseks.

Veelgi suuremat tähelepanu on vähemalt väljapoole ärritanud akt nimega “Vahendid elavate Buddhade taassündide korraldamiseks”. Iidse Tiibeti traditsiooni kohaselt valitakse dalai-laamale järglane tiibeti poisslaste hulgast, kes pärast kõrge komisjoni poolt väljavalimist hakkab maast madalast oma tähtsa rolli täitmiseks õpetust saama. Samuti valitakse tähtsuselt teise usujuhi, pantšen-laama uuestisünd ja veel mitmete tähtsate usujuhtide omad. XI pantšen-laama, kes üsna hiljuti sai täisealiseks, on ilmselt maailma noorim poliitvang. Õieti vangistasid võimud ta juba 1995. aastal, et tema asemel esile tuua teine, võimude valitud pantšen-laama kehastus. Loomulikult teevad Hiina võimud nüüd kõik selleks, et otsustada peagi ka dalai-laama ümbersünni üle. Perspektiiv, et munkade asemel hakkab ümbersündivate laamade kohta otsuseid tegema kompartei, on ähvardav ja küllap sellepärast on esile tulnud jutud, et uus dalai-laama sünnib eksiilis ning tulevikus pole tal sellist poliitilist rolli nagu praegu.

Käitumisjoonis pole muutunud

Viimaste kuude ohvrite, nii hukkunute kui ka uute poliitvangide kohta hakkavad inimõiguste kaitse organisatsioonid alles põhjalikke kokkuvõtteid tegema. Enne selle aasta märtsirahutusi hinnati meelsusvangide hulka 119-le, neist enamik on mungad või nunnad. Pantšen-laama kõrval kõige enam rahvusvahelist tähelepanu pälvinud poliitvang on laama Tendzin Delek, kes mõisteti 2002. aastal surma. Deleki kaitseks astusid 2004. aastal välja ka Riigikogu liikmed, nõudes õiglast kohtupidamist. Ilmselt ulatusliku rahvusvahelise surve tagajärjel asendati Deleki surmanuhtlus eluaegse vanglakaristusega. Selle üle, kas olümpiamängude korraldamine Pekingis, millega Hiina RV on ilmselt arvestanud kui eduka enesetutvustamise projektiga, on Tiibeti olukorra taustal amoraalne või aitab see hoopis kavalalt Hiina inimõigusprobleemile laiemat tähelepanu tõmmata, võib lõputult vaielda. Ühelt poolt pole Hiina survest hoolimata oma käitumisjoonist muutnud – kui me ei taha küüniliselt edukäiguks lugeda seda, et nüüd on tuhandete hukkunute asemel “ainult” kümned või sajad. Asjaolu, et munki karistatakse karmilt juba kas või dalai-laama pildi omamise pärast, kõneleb ise enda eest. Teisalt on Tiibetile ja inimõigustele tõmmatud tähelepanu ikkagi oluline. Peale tiibetlaste on õigusetus olukorras Ida-Turkestani uiguurid, aastaid on taga kiusatud Falun Gongi usuliikumist jne. Tiibeti puhul on olukord keerulisem kui üksnes inimõigusprobleem. Nüüd, kui hajali asustusega maale on asunud nii palju hiinlasi, ei pruugi inimõiguste edaspidine tagamine Tiibeti kultuuri päästa. Kui kunagi jäi Tiibet Rahvasteliidust teadlikult kõrvale, siis nüüdne eksiilvalitsus saab väga hästi aru, et Tiibetile ei piisa individuaalsetest inimõigustest, hoopis rohkem on vaja arusaama rahva kollektiivsest enesemääramise õigusest. On loomupärane, et Tiibeti eksiilvalitsus osales aktiivselt Esindamata Rahvaste Organisatsiooni (ERO) loomises. See ei ole vastuolus dalai-laama Keskmise Teega, sest õigusriigi puhul on vähemusrahva enesemääramine võimalik ka olemasoleva riigi koosseisus. Probleem on lihtsalt selles, et Hiina RV ei ole õigusriik. Dalai-laama kartus selle pärast, mis juhtub pärast olümpiamänge, tundub igati põhjendatud.

Kirjandus

Barraux, R. (2006). Dalai-laamade ajalugu. Neliteist peegeldust Ilmutuste järvel. Tallinn: Kunst.

Margolin, J.-L. (2000). Hiina – pikk rännak öös. – Kommunismi must raamat. Kuriteod. Terror. Repressioonid. Tallinn: Varrak, lk 457–542.

Mäll, L. (1975). Saladusteta saladuslik Tiibet. – J. Parnov. Pronksnaeratus. Tallinn: Valgus, lk 3–24.

XIV dalai-laama Tendzin Gjatso (1999). Vabadus paguluses. Autobiograafia. Tartu: Elmatar.

Pappel, U. (2006). Tiibeti ja Hiina Rahvavabariigi suhted ÜRO ja rahvusvahelise õiguse vaatevinklist. – Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 2006. Tartu, lk 151–162.

Tema Pühadus XIV dalai-laama (2004). Ethics of the New Millennium. Aula lecture, June 20, 2001. Uue aastatuhande eetika. Aulaloeng, 20. juuni 2001. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.